

YU ISSN 0350-185x

UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XLVIII

Уређивачки одбор:

*др Даринка Гортан-Премк, др Ирена Грицкат, др Милка Ивић, др Павле
Ивић, Блаже Конески, др Тине Логар, др Александар Младеновић,
др Мирослав Николић, др Асим Пецо, др Митар Пешикан,
др Живојин Станојчић, др Драго Ћупић, др Егон Фекете*

Главни уредник:

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД

1992

ИРЕНА ГРИЦКАТ
(Београд)

ИЗ ИСТОРИЈЕ БОРБЕ ЗА КЊИЖЕВНИ ЈЕЗИК КОД СРБА
— ПОВОДОМ „ЗЕМЛЕОПИСАНИЈА“ ПАВЛА СОЛАРИЋА —

I

1. Књижевни језик неког народа, с обзиром на лексички и синтаксички фонд, представља, између осталог, израз културних домета његових представника. Према томе, периоди уобличавања неког књижевног језика, заједно са његовом поступном стандардизацијом међу ширим слојевима говорника, везани су за периоде отварања интелектуалних видика, за периоде освајања и учвршћивања нових сазнајних кругова код одговарајућег народа. Може се, дакле, у том смислу, говорити о интелектуализовању језика, а то значи о с п е ц и ф и ч н о м језичком богаћењу.

У овај процес укључује се на првом месту то да људи од пера треба да умеју да се исправно служе лексичким благом и устаљеним синтаксичким структурама, који већ и иначе живе у њиховом народу мимо неке посебне ишколованости самих говорника — а по могућству, што се лексике тиче, уз попуну са ширих подручја, ради што разноврснијег, тиме и истанчанијег израза. Даље, придолази прилагођавање страних речи, познанство са међународном номенклатуром, са институционализованим називима који се употребљавају широм света. Исто тако, услед нових потреба, морају се градити нове речи и нови лексички спојеви, нова општеобразовна лексика и идиоматика, или се, евентуално, проширују одн. померају и мењају семантичка (па и стилска) поља при употреби постојећих јединица. Некад су такви захвати добро погођени, некад туђи властитим језичким законитостима, те се ови други махом и не устаљују, и предају се заборау.

Много се штошта стављало на пробу у том погледу у приближно стогодишњој историји утемељења аутентичног књижевног језика код Срба, у распону између осамнаестог и деветнаестог века¹. Током двадесе-

¹у епохама пре ове виђају се, као што је познато, многобројни продори говор-

тог века све је ово постајало предметом филолошких претрага и синтеза. Поред правописних, морфолошких, творбених одлика, код разних писаца и на разним развојним ступњевима, у област таквог нашег, модерног филолошког проучавања обавезно треба да се укључује и чинилац споменутог језичког интелектуализовања: развој комуникативних средстава у задатом правцу, експериментисање са њима, преосмишљења и сл. Све је то био тада и подстицај, и истовремено већ испољени знак српске просвећености, и лаичке а не само вероисповедне.

2. Говорећи о постанку српског књижевног језика упутно је да се лексика коју налазимо у неком одређеном раздобљу, или у опусу неког писца, или у некој књижевној грани, разврста на посебан начин; ми ћемо се њиме овде и послужити. При таквој раздеоци на једну страну се ставља све оно што је у фонетском погледу, у морфолошком и у творбеном носило печат старијег и неизворног стања, у којем су били заступљени српски или руски црквенославизми, русизми одн. славеносрбизми различитих типова. Уз ово иду и тадашњи синтаксички варваризми, нпр., стари партиципски склопови, немачки или латински ред речи који је Србима долазио често преко његовог подражавања у руским књигама, даље, извесна барокност реченице и друго. Све се то може подробно приказати и проучити, али не и сваки пут међусобно раздвојити, пошто у набројаним чиниоцима има доста заједничких, мешаних појава, На другој страни остаје српска народна лексика (без обзира на тада допуштене правописне, понекад и морфолошке славенизације). Том лексиком су писци често покушавали да управљају на нове начине, борећи се за исказивање нових садржаја. Таква транссемантизовања заслужују засебне анализе, какве су код нас досад биле знатно ређе вршене.

Не може се увек знати када је неки писац први пут придао некој речи значење раније несвојствено за њу, није ли тако исто било већ и пре негде замишљено и записано, најзад — што је битније за науку — није ли то била каква старија или дијалекатска семантика дате речи, уобичајена али непозната новом проучаваоцу; исто тако, нећемо увек знати да ли је запажена употреба можда још и данас негде жива, иако делује необично, ван стандардне значењске норме². Све се замућује тиме што су се ства-

ног елемента у прилично окоштало црквенословенско писмо. Посматрајући те раније продоре, не примећујемо неке временски јасније разграничене фазе таквог развоја, неку дуже задржану доследност у намерама, програм да се писање језички понароди. У писмо се дуго инфилтрирала само језичка грађа, и тек је касније дошао период разраде и санкционисања њене структуре. У новије време, што је сасвим природно, даље је нарастала грађа, дакако не само народна, која је све боље доприносила функционисању књижевног језика, па је често и „пребацивала“ функцију, сад већ поглавито из уметничких разлога.

² Донекле сличну тематику, на друкчијим примерима, обрађивала сам у чланку *Још нека питања у вези са славеносрпском епохом*, Јужнословенски филолог XLIII, Београд, 1987, 111–135. На стр. 121. је речено: „Треба се, у начелу, чувати утиска

рали и врло разноврсни и наизглед уникални хибриди: од српских речи ковале су се изведенице или сложенице по црквенословенским узорима, а такође су се уводили неологизми по српским обрасцима уз употребу руских корена. Ми, практично, не можемо познавати ни сву стару руску писменост, нити руску дијалектологију у њеним различитим историјским аспектима.

Са свим тим у вези остаје непознато није ли тако скројена реч живела, свентуално, у понекој књизи понеког руског језичког експериментатора, или ју је направио наш учени и усрдни Србин. Претраживање домаћих и страних извора не би имало у овако схваћеном послу свог методолошког оправдања, макар се најисцрпније проучавао језик, рецимо, неког одређеног аутора. Могло се нешто једнако и по више пута независно створити, „лингвистички измислити“. Овај сектор језичке историје не подлеже егзактном испитивању. Важније је описати појаву с њене обличке и значењске стране, указујући на то где је све нађена, него одређеног писца представити управо као творца дате појаве, као изумитеља или промотора неке нове ознаке за новоуведени појмовни ентитет.

Пораст лексичког фонда о којем говоримо не подразумева увек ни то да за дати појам никаквог лексичког средства није било у дотадашњем језику, у његовој широј употреби. Култивисање израза, које се, видљиво за нас, испољило кроз позајмљена или облички искомбинована или семантички надграђена средства, није морало настајати само услед раније оскудности на том плану. Много пута се примећује жеља старих писаца да у књишкој поуци, у школској терминологији, у понуђеној новој науци, изразе неку ствар друкчије него што би то исто назвао обичан човек можда већ давно и упознат са одговарајућом реалијом или са појмом. То се тада дешавало због веома присутне потребе за својеврсним, карактеристичним за епоху, „уздигнућем стила“ у писању. Бивало је и друкчије — да књижевник просто није знао да у народу већ постоји реч за појам који он тражи да искаже на неки свој начин.

II

1. Између осталих продора у познанство са светском културом, било је потребно да се Срби упознају са достигнућим знањима из географије, уз њене огранке уобичајене у уџбеничким штивима: то су обавештења о геологији, клими, минералогии, геодезији, о становништву, трговини, језицима, о фауни, флори итд.³ Са много полета и спремности, на такав

да је нешто било исказано незграпно, детињасто, комично. На тако срочене исказе [. . .] одиста се наилази, али је то било тек тражење и поступно приближавање оним и онаквим интонацијама на које смо ми данас навикнути при читању одређених врста текстова.“

³ Примећује се да су се интересовања за општу географију, или потребе за њом, јављали код ондашњих Срба нешто ређе у поређењу са другим поукама. Занимање за удаљеније крајеве сводило се, најпре, на Свету Земљу и путовања у Јерусалим, затим на

је задатак у своје време приону Павле Соларић. Изглед језика у Соларићевом укупном делу, посматран на лествици тадашњег кретања од рускословенског преко славеносрпског ка народном српском, представљао је, као што је познато, извештан назадак у том иначе незауостављивом напреловању; исти је случај био код Глигорија Трлајића, Атанасија Стојковића и неких других. Међутим, нас овде не занима сама сразмера између „веродостојног“ и „неверодостојног“ српског чиниоца код Соларића, он се овде не оцењује, него се, делом, описује. Пружа се слика о томе како је овај културни делатник уткивао у своје излагање и стару, и комбиновану, и народну (а махом неубичајену) грађу за нова когнитивна подручја, код својих Срба који су тада хрлили у сусрет Европи. То је слика његовог удела у области служења лексиком, слика једног специфичног обила међу осталим тада понуђеним.

Главна Соларићева дела из области географије јесте књига написана у два дела: „Ново грађанско землеописаніе перво на езику сербскомъ“, Венеција, 1804, I—XXI + 1—474 и 1—246. Даљу језичку анализу извршићемо према поглављу о Русији, стр. 402—421 (из првог дела). Како се сазнаје из постојећих података, Соларић је ово своје опсежно географско дело израдио према Гаспаријевом „Allgemeine Einleitung in die neueste Erdbeschreibung“, али уз обавештење да је он доста тога и сам допунио, па и прерадио⁴. У топонимској грађи коју Соларић обилато даје трагови воде и ка друкчијим изворима, не само ка њеном третирању у немачкој подлози, а исто тако, понекад, и ка писању „по слуху“.

Павле Соларић заслужује да се овде спомену још два његова подухвата везана за популаризацију географских знања. Исте године и у истом граду он је штампао „Кључић у мое Землеописаніе чрезъ неколика писма моему пріятелю Л. Н.“, 1—74. Ту он износи основне појмове из астрономије и географије, са дужинским и другим мерама данас већ умногоме измењеним; међутим, занимљива су његова лингвистичка размишљања на стр. 8—10. Ко жели, пише Соларић, да просвећује свој народ, мора се старати о језику. И прост човек треба данас да разуме „езикъ волшебногъ книжника“. „Ми смо били Славјани, али смо данасъ еданъ путъ [најзад] Славено-Срби.“ Не можемо више говорити славенски, морамо да говоримо народски, те

суседне државе, те се оно још понајчешће задовољавало по тзв. календарима и сродним популаризацијама. Читаоцима је 1809. г. било понуђено да се упознају са преведеном књигом Ј. Х. Кампеа *Откровение Америки*. Јоаким Вујић је 1825. г. издао *Новѣйше землеописаніе цѣлаго свѣта*. Касније се књиге из области земљописа издају све чешће.

Уџбеници са тематиком из опште географије често су били наглашено повезивани са геодезијским обавештењима. О томе сведоче таква издања као што су В. Булића *Земљописаніе всеобщегъ . . . часть перва: Земљописаніе математическо*, Будим, 1824 (као засебан опсежан том), или књига без наведеног аутора *Прва поњатија изчислителног и јестественног земљописанија*, Београд, 1845.

⁴ *Каталог књига на језицима југословенских народа 1519—1867*, изд. Народна библиотека СР Србије, Београд, 1973, под одговарајућом јединицом на стр. 391.

за оно за шта нисмо имали називе треба „прилагодити“ домаће речи, а по изузетку и стране. Уколико се неко побуни против појединих домаћих речи, постарајмо се за „словарь речи художественни“. — У оваквим Соларићевим схватањима ми, између осталог, налазимо разлог више за своју поставку о значају проучавања „прилагођених“ домаћих речи, којима даље посвећујемо посебну пажњу.

У својој очигледној заинтересованости за географију, наш аутор је, опет у истом граду и такође исте године, публиковао још и атлас „Пѣшій землеписникъ“, са 37 илустрација. Ту се налазе најосновнији подаци из астрономије, и карте које приказују све делове света. Основни топонимски подаци, којих је овде сасвим мало, дати су онако како су показани и у великом Землеописанију.

Наше даље излагање се дели на илустрације

а. из општије лексике, где се даје лексичка грађа, како неаутентична у погледу законитости српског језика, тако и аутентично српска, али махом са значењском применом необичном и неувреженом, и

б. из топономастике, како ју је својим читаоцима презентирао аутор.

Тиме се илуструје а. семантичко и б. обличко увођење лексема у оптицај. Именичке и придевске речи пребацују се према потреби у номинативе (са изменама у духу Соларићевог правописа).

2. а. а) Соларић се још није био ослободио црквенословенске лексике, у њеном класичном одн. русифицираном обличју: юноше туне препитаніе ... наоде 408, и н о г д а ш н я Россія 411, [ова земља] лежи о б о ю д у Дона 411, Пултава ... славна ч р е з њ Карла XII пораженіе 411⁵, [река] Припецъ прѣйма о ш у ю Язіолду 416; в е р т о г р а д њ 403, д р е в е с а лаврова 405. Непосредно из тадашњег руског пренето је мноштво речи: о б р а з њ п р а в л е н і я (= систем управљања) 402, х р е б е т и горски 403, с л ю д а (= лисун) 404, в а р н я мила (= радионица сапуна, реч постоји у Даљевом Речнику⁶) 405, р у к о д њ л н њ 405, л љ к а р с к и п и т о м н и к њ (= интернат, „општежитије“, у руском застарело) 408, н а и з т о к у Волхова из Їлмена (= извор, Даљ) 409, л о в и т в а морски коня (= ловљење, Даљ) 410, Кіевъ ... о к о л о среде ове реке, на страни западној (= близу, а не унаоколо) 411, с л е д о в а т е л н о 411, в е с м а славни ... градъ 412 итд.

⁵У пољском језику *przez* може бити протумачено као калк према немачком начинско-узрочном *durch*, у нешто старијој употреби. Али постоји и старосрпско *крозь* у значену *propter*. Ђ. Даничић, *Рјечник из књижевних старина српских*, Београд, 1863, s.v.

⁶Вл. Даль, *Толковий словарь живого великорусскаго языка*, III изд., Москва, 1903—1909.

Запажају се руске речи у значењској или стилској примени која је савременом руском језику страна. Ово служи као једна од илустрација за напред наведене тешкоће око тога — како данас утаничавати порекло лексема и семема: и з л и ш њ е ж и т а (= богатство) 404 и другде, н њ д р о ф и н н с к о 404 и др. (на многим местима „недро“ у смислу „залив“, а не „морске дубине“), з е м љ к р и м с к е ... в р у ч а в а ю ... б и в о л е, о с л е и в е л б у д е 405, У к р а и н а с т я ж а в а о т м њ н н о и з л и ш њ е ж и т а 405, С т. П е т е р с б у р г њ ... п р е к о п о л а к њ и н о с т р а н н е т е р г о в и н е с т я ж а в а 406, с е в е р о з а п а д н а я п о м о р њ я А м е р и к е (= обале) 406, Р о с с и я с о б с т в е н н а ... с о с т о и п о е д н о м њ о б в е т ш а л о м њ р а з д љ е н њ у, и з њ ... 407, н њ з и н о [М о с к в е] о б я т њ е и з н о с и 5 н е м е ц к и м и л я 408, р и б а р с к о с о д р у ж е с т в о (= цех) 410, м а р в а и з р я д н е в е л и ч и н е и л е п о т е 410, Р о с с и я Б љ а ... в и с о к о п о л о ж е н њ е и м а (= побрђе) 412, ц е с а р с к и у в е с е л и т е л н и о с т р о з и 413, д о б р а в њ а и и з я ц н а в о њ а 419, с п л а в њ (= флота) 421, о т ч и з н а м е д в е д а п о д о с н о г њ (= постојбина поларног медведа) 421. Јављају се, такође, неке речи чија творба одговара руским језичким законитостима, међу њима и поједини лексички „фантоми“, за које нисмо у могућности да тачно одговоримо дали су руске или Соларићеве скројенице, можда већ преузете однегде из српских књига: в о д о у з њ г и б р а л т а р с к њ 406, т о п њ я л о я 408, ж е г њ в о д к е 408, к л ю ч е н и ч е с к е р у к о д љ њ (= кључарске, браварске?) 410, п р и с т а н и ц а ... и з њ к о и с е ... р и б а и з к о р а б л я в а 410⁷, Е с о и, е д н о ф и н н с к о н а р о д и ц е (= племе, народна скупина) 414, л и в њ я з в о н а 414, м р а м о р и и и н и и з р и в а е м и 414, к о р а б л я е м и Н њ м е њ (= пловни) 417, с т о к њ В и л њ е и Н њ м е њ а 418, з м њ и н и к њ (= минерал серпентин) 419, и м а н а с е в е р у и з с о х л а б е р д а (= сува, без вегетације) 420.

Разврставање грађе води, даље, према случајевима где Соларић на разне начине хибридује црквенословенску и руску лексику са српском фонетиком, морфологијом и творбом — а и обрнуто. На пример: д о б р е г о в а ... А м е р и к е (= „до берегов“, тј. до обала) 402, о в ч њ я в у н а ... с е у к р у п н а п л а т њ я у п о л з а в а (руска именица „польза“, али њена српска вербализација) 404, г л а в н и ч л е н о в и и з в о з а 405, е д н а н а у ч н а у ч р е д а (рус. „учреждение“, али творба за дату семантику типично српска) 413, ч е с т о о д њ с т р а н с т в у ю њ и с к а к а в а ц а с т р а д а 410, о н а э ... о д њ К о з а к а о б и т а н а 410, н а б е р д н а т в е р д и њ я (руски би било „нагорная“) 416, д о н о с њ е р и б о л о в њ (рус. „доходный“, срп. „уносан“) 419, Т а т а р њ я з а н и м а п о л у о с т р о в њ К р и м њ 419, с њ с в о и м а п л я с а ю

⁷ Овакав глагол представља један прилог више горенаведеној опаски о томе да се настајању многих тадашњих речи не може улазити у јасније трагове. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* даје потврду за реч искорабљити, нађену у Стулићевом Рјечосложју (изд. 1806), са ознаком „непоуздано“. Остаје питање где је Стулић нашао ту реч.

ћ и м а медведи по Европи ... блуде 419, добросердечанъ и прилично о н а р а в л е н њ народъ (= култивисан) 419, градъ ... сасвимъ у о п а д к у (рус. „упадок“, срп. „опадање“) 420. Најзад, од словенског лексичког материјала могу се градити, под коинцидентним граматичким условима, чак и код разних народа истоветне речи, са мање или више успеха; нпр.: п р о в о з њ ... у Мсту прокопанъ (= канал, пут за провожење) 404, воспитаніе и у ж и в л е н і е деце (= удомљење, прихватање) 408, г л а д и л н и ц а каменја 414, богати м њ н ц и (= мењачи, више у духу срп. језика с обзиром на суфикс) 418, островни с б р о и (= архипелаг, такође „пре“ срп. реч) 421.

Могло се већ видети како се на српске лексеме примењује руски начин писања вокалног *р*: т е р г о в и н а 406, в е р л о 407, б е р д а 420 итд., чиме се стварају псеудорусизми.

б) Посебну пажњу скрећемо на Соларићеве сложенице, којих има у овом његовом тексту мноштво. Грађење сложеница није било исконски распрострањено у словенским језицима, оне су се често стварале као калкови или при подражавању другојезичких творевина. У српскословенском их је било захваљујући грчком утицају; у рускословенском и у руском, на основама истог тог утицаја, оне су се више задржавале, и задржале су се до данас.

Сложене именице су скоро без изузетка изразито руских формација и из старијег и новијег руског лексичког фонда: в о д о с о о б ц е н і е 404, о б р я д о п р а в л е н і е (= вршење обреда) 407, к о р а б л е с т р о и н я 410, к н и г о х р а н и л и ц е 411, в с е у ч и л и ц е 411, м и р о т в о р е н і е (= склапање мира после рата) 412, з в е з д о з р и л и ц е (= опсерваторија) 413. Сложени придеви се могу, уопштено, поделити на две категорије, док би даље потподеле биле овде сувишне с обзиром на то да се излагање не бави таквом посебном проблематиком. На једној страни постоје сложене речи где се атрибуцка реч у другом делу *допуњава* првим делом: п р и м њ т о д о с т о и н њ и ш а ц е р к в а 408, н а р о д о о б и л а н њ градъ 409, в и д о д о с т о и н а [места у граду] 413, н а р о д о б о г а т і й градъ 418, о г н е д и ш у њ е бердо 420. На другој страни срећу се сложенице у којима се атрибуцка реч у другом делу *одређује* првим делом: к р а с н о д л а ч н е животињ 404, н о в о д о б и т е ... државе 407, с к у д о о б и т а н њ градъ 412. Од именичке сложенице настало је: м њ р о в њ ж е с т в е н н о училище (= математичка школа) 408.

Натегнуто је смишљена реч о б о с о б с т в е н н и домови (= у личном власништву, приватни) 411.

с) Најзанимљивији за србистику је преглед домаћих речи (понекад неуобичајено обликованих), у семантичким употребама које не одговарају савременом стандарду.

князеви ... носе надписъ велики князева (= титула) 402, ова ужасна земяла туца (= огромна) 402, исто тако: ужасни ритови 416⁸, Россія ... удара на востоку у Асію 402, у северной, средней и южной земль пруги (= појас) 403, невично плодносна земля (= необично) 403, нешто даль домашава скотоводство 403, [Урал] Асію одъ Европе рѣши 403, Дина ... у море сеизлива балтійско 403, Днѣстеръ ... изъ Галиціе и зиће (тј. „изиће“) 404, перуть (= перад, живина) 404, дуванъ [сеје се] весма яко 404, скотоводство ... поправлясе іоше све то боль (= развија се) 404, еданъ видъ лагани дивли коня 404, реке и езера есу рибомъ напунѣна 404, [северни део] у краснодлачнимъ животинями дивни има благословъ 405, рови (рудници) ... железа и мѣди есу весма податни (= богати) 405, кожностройнь ... есу по свему государству разпростерте 405, дубраве забавляю многе важне занате (= упощавају) 405, рукодѣльнь ... государству много защећую 405, скитници (= номади) 406, работна марва (= радна, вучна) 406, Россіяни опливаю сва европейска мора 406, Тула ... прилично великъ градъ 408, водисе крепка терговина 408, верло плодовиць пределъ 409, поглавито внутреннь ... пристанище (= главно) 409, племенита гимназія (= хуманистичког смера) 409, правиланъ и после Петрополя najlepши градъ (= урећен) 409, градъ съ драгоцѣнним а провози (= с одличним саобраћајницама) 409, Тверь ... има примѣну терговину 409, [река] на едномъ рамену Сухоне [друге реке] (= страна) 409, важна и пространна терговина 409, има користне вернь мила (= рентабилне) 410, Россія Мала ... многе лепе шуме носи 410, съ Россіяни раванъ езикъ имаду (= једнак, исти) 410, у вечной войны съ Турци и Татари 410, къ правилной военной служби ... обвезани (= редовна) 410, земля Донски Козака чини едну особиту державу 411, ствари ... н. п. катарке и зиждителна дрва (= роба) 412, она има јаке обраде жита 412, застори отличне доброте (= одличне каквоће) 412, еданъ комадъ финіе 412, академія наука ... има своя особита зданія (= засебне зграде) 413, рукодѣльни и кузнице ... се наданъ разцветавая 413, лутеранской науци предана 414, одъ Польске одадerti комади 415, Мохиловъ ... примѣтанъ градъ 415, яко похоћени торги (= добро посећени сајмови) 416, изрядне плодности за жито (= услови за гајење) 416, прилично знатанъ градъ 416, земля весма худо обраћена 417, Крымъ ... чернимъ и ассовскимъ моремъ почти савъ обливенъ 419,

⁸У словенским језицима је познат прелаз негативних значења речи *ужасан*, *страшан*, *грозан* у неутралну амплификативну семантику. С обзиром на савремене норме, придавање таквих обележја уз именице, придеве, прилоге води ипак у многим случајевима ка примарно схваћеној процени: „ужасни ритови“ били би данас ритови са неким врло лошим особинама, док код Соларића то значи „веома пространни ритови“.

при лага ној обради излишество жита има 419, народище, кое злочесто кримски беседи (= неправилно, лоше) 420, новъ и садъ већъ вискосоко возцветаваюћи ... градъ 420, правилне войске (= редовни састав) 421.

д) Као и други књижевници његовог времена, Соларић је употребљавао народске речи и обрте; неки од њих сада, заправо, изгледају као „народски“ а не само народни просто зато што нису ушли у данашњи стандардни језик. Међутим, у оно време та грађа није морала бити, и није била, маркирана ниже од осталих народних израза, пошто се стандардизација још није усталјивала на дијалекатској бази која је касније постала носилац књижевног језика. Дајемо извештан број разнородних примера: има воћа, вина, меля (= хмеља), о в д ' о н д е дивльгъ 404, пол а к љ (= пола) 406, рукодълнъ ... се на данъ разцветавоу (= из дана у дан) 413, с ' с ... много пушакъ 420. Ређе или исконструисане, али добре, „у духу језика“, речи: водосообщеніе [је помоћу канала] у пословано (= организовано) 404, траятни кони (= издржљиви, трајашни) 417, итд. Пажњу привлачи употреба везника „него“: рукодълнъ ... государству много защећую, не го нища не приносе 405, лепе шуме носи, не го често одъ ... скакаваца страда 410, још необичније: къ Украини, не го не къ Малой Россіи причислявасе ... Харьковъ 411, избиліе жита ... не го оскудность у рукодълнями има 415. Значење ове речи је овде, очигледно, „али“. У Рјечнику Југославенске академије знаности и умјетности, под II б. в., могу се наћи примери (има их и из народне песме) који приближно, али не у потпуности, потврђују могућност оваке употребе.

е) На крају приказујемо дуже реченичне одсеке којима се илуструју све досад разгледане особености, у облицима и у фреквенцији који су типични за Соларићев језик, за његов синтаксички и стилски аранжман: Донъ ... по едномъ великомъ восточномъ извитку, гди пограничава Асію, у море ассовско пада, почемъ Донца прійми 404; чрезмърне дубраве вручавао катарке, балване ... паклину ... терпентинъ и пепео у невероятномъ множеству 404; одметъ (= извоз) ... естъ тако крепакъ, да Россія ежегодно одтуда велике побира соchte (= приходе) 405; терговину успывавао многе корабленосне реке и безопасни саоникъ у дугачкимъ зимами (= трговину поспешују пловне реке и сигурна вожња) 406; сочиняваюсе (= производе се) свакояке рудне ствари 408; убогъ, злоустроенъ и скудообитанъ градъ 409; обиталища ... ради чести поводня найвише на ступци стое 411; Таганрокъ ... бодаръ купечески градъ ... съ отъмннимъ пристанищемъ, води важну терговину 412; образостолпъ Цара Петра съ соимъ ужаснимъ подножіемъ (= споменик са врло великим постаментом) 413; [област, географска површина која се] на еданъ заоцерляти кут окончава 418; скитно жителствуюће, ружно, неснажно и разбойно народище 420.

b. Разгледање топономастике у Соларићевом хвале вредном великом подухвату, као и важних у његово време институционализованих назива уопште, везаних за географију, могло би да одведе филолога у два разна правца: према самим некадашњим историјско-географским чињеницама, и према оновременим називима за њих. Од Соларићеве епохе до данас мењале су се не само границе Русије, и не само величина и важност градова, трговачки значај насеља, пловних река и сл. — што све и није предмет филолошког истраживања али ипак пружа грађу са филолошким подацима; мењали су се, такође, поједини топоними, а при томе треба још узети у обзир да се аутор, скупљајући их, служио изворима на разним језицима. Успут се читалац Землеописанија, разумљиво, упознаје са значајем, са рангирањем које се у оно време придавало појединим фактима. Тако, читамо да се Русија дели на Велику, Малу и Белу Русију, а на то долазе још „нове државе Росіе европейске“, које су ту од XVIII века, и то „Росіја Шведска“, „Росіја Польска“, „Росіја Турска“ (407 и д.). Народи који насељавају Русију, према језицима које говоре, јесу: Росіјани, Пољаци, Лапонјани [на трећем месту!], Финни, Ливи, Есеи, Татари, Летти, Литвани и Самоэди (406).

Изглед властитих имена чини у Соларићевом делу одсек мање значајан за историју борбе око стандардизације српског језика, те ће излагање о њима бити сажетије.

Има мношто назива који су и данас исти у руском и у српскохрватском језику, а такви су били и у Соларићево време, па су једино забележени правописом који је одговарао епохи: Онега 403, Двина 403, Волга 403 и др., Мста 404, Донъ 404 и др., Донецъ 404 и др., Печора 404, Нева 404, Украина 405 и др., Рига 406 и др., Кола (= градић у Лапонији) 410, Польска 411 и др., Гданскъ 412, Нарова (чешђе рус. Нарва) 412, Смоленскъ 415, Подолія 416, Пинскъ 416, Вилна (чешђе рус. Вильно, данас Вильнус) 417, Ковно 418, Гродно 418, Либава 419, Перекопъ 420, Очаковъ 420. Задржано је доста аутентично руских имена и атрибута: Росіја европейска (у придеву србизација наставка, слично као Киргизійска Степа 420—421) 402 и др., Норвегія 403, Росіјани (рус. правилније Россијане) 406, Персія 406, Сербія (реч је о Новој Србији) 411, Шлезія 411. Руски творбени карактер чувају називи земаља и области са именичким наставком *-ија*, чак и они који ни у руском данас не гласе тако, или се ређе чују: Сибирія 409 и др., Татарія Мала 411. Ово наглашавамо пошто су Срби већ од XVIII века давали у многим таквим случајевима предност називима са придевским завршетком *-ска*⁹. Међутим, неке измене у

⁹О овоме смо укратко проговорили у раду *О преводима Леополдових Привилегија*, Јужнословенски филолог XLVII, 1991, на стр. 25—26. Код Соларића налазимо називе који су још живели у време писања његове књиге (или њених извора), а који данас спадају у историју: Ингрија („Ингрија“) — ранија већа северна покрајина, звана такође

руским речима немају ослонца ни у садашњој, ни у тадашњој норми, или ми бар не знамо за разлог: „Архангелъ (у XVIII в. назван Архангелогород) 404 и др. (на стр. 410: „Архангелъ, собственно Архангелскъ“, а ово друго и јесте данас стандардни топоним), Пултава (у старим летописима Лтава, касније Полтава) 411, Мохиловъ, Мохилевъ (= Могилев; можда под утицајем локалног изговора) 415, Мстиславъ (= Мстиславль) 416, Волхвнїя, Волхынъ (= Вољнїя, Вољынъ, раније Велынъ) 416.

Соларић је, с једне стране, неке руске називе „хиперрусифицирао“, нпр. Днѣперъ 404, Днѣстеръ 404 (или је, видећи сугласничке групе које су у руским именима *Днепр*, *Днестр* подсећале на српско *p* вокално, подешавао те групе према рускословенском правопису). С друге стране, неке је топониме србизирао, нпр. Ревалъ 414, што је у руским изворима морало бити Ревель (данашњи Талин), или их је давао морфолошки, каткад и лексички, на српском језику: поред Царское Село 413, већином овако: планина Уралска 403, море Бѣло 403, земљѣ Кримске 405, Бела Россїя 406, море Ледено 406, море Северно 406, Нова Земля 410. Понегде Соларић ставља србизирани називе земаља: Турска 402, Шведска 402 и др., такође и име града: Цариградъ 408. Негде је уносио својеврсно фонетско писање у руске топониме, како их је чуо: Резанъ (= Рязанъ) 408, Припецъ (= Припять) 416, Каминїецъ Подолски (глас између *и* и *е* после *м* у првој речи) 416.

Поред непромењених немачких топонима, какви су се и задржали у руском језику — Кенигсбергъ 417, Фриденсбергъ 418 — код Соларића се може запазити виднији траг изворног немачког стања у називима, као Ст.—Петербургъ (касније рус. Петербург) 403 и др., Петерхофъ (рус. Петергоф) 414, писање Јакобштадтъ 418, Вибургъ (касније рус. Выборг, фин. Виипури) 414. Архипелаг Шпицберген назива више пута Шпицберге, што представља врсту немачке множине, при чему на стр. 421 даје и превод Острогорїя, сасвим неуобичајен, или, у сваком случају, изобичајен. Запажа се мешање *с* и *з*, исто тако *ш* и *ж*: Асїя 408 и др., асїатическіе державе 406, Херзонъ 411, Полезїя (= Полесје) 416; Воронешъ (= Воронеж) 409, Нешинъ (= Нежин, звао се Уњжинъ још у XII веку) 411. Овакви топоними сведоче или о специфичној немачкој графичкој, или о томе да су се они и чули у немачком изговору. Називи Хина 406, Хинези 409 говоре о угледању на писање *Chin*.

Удвајање сугласника без етимолошког оправдања — Окка (река) 403 и др., Море Асовско 403 (такође каваллирска академїя 409 и сл.) — представља позне одјеке из сфере барокног писања, испољеног у правописима

Ингерманландија, у Соларићево време сведена на област око Ст.—Петербурга; Ливонија или Лифландија — такође некад шира административна јединица, касније сужена на део који данас заузима Летонија; Куронија (звана некад и Курландија, али не и код Соларића) — исто тако на територији Летоније; Таврија — стари назив за јужни део Крима.

многих европских народа¹⁰. Уколико је по етимологији и било разлога за такву појаву у латиничном писму, у ћирилици је то опет подсећало на ортографску барокизацију: холландско общество 413. У исту област манирисања, широко распрострањеног у Соларићево време, спада и писање *i* одн. *і* испред сугласника: Їлменъ 403, Їнгрїя 411, и др.

Једну од навика такође својствених епохи представљала је особена црта учености која се испољавала у томе што су давани подаци из класике или уопште из неке дубље старине. Соларић је, с обзиром на грађу о којој је писао, преносио овакву књишку информативност можда непосредно из неких руских извора, можда и из каквих других. У његовом случају ово се састојало у указивању на старе, историјске називе актуелних топонима. На пример: Волга „татар. Иделъ, Адалъ“ 403 (Волга се у ранијим вековима звала Итил, Атала, Ател); „Море Ассовско = *palus* [бара] *maectis*, меотидска бара“ 403 (ово се море некад називало „Меотийское море“ или „Озеро Меотида“); Пейпузъ, „иначе море Чудско“ 403 (Пејпус, Пејпси–Јарв, на граници према Естонији; у руском се ови називи вишене употребљавају); „Хирканское море (каспійское)“ 406 (назив Каспијског мора је некад гласио и Гирканско, према подацима у руским уџбеницима); „Феодосїя (пређе Кафе или Каффа)“ 420 (постоје подаци о таквом називу овог града на Криму још из IV в. н. е., затим и касније); „Земля Эдцанъ . . . и Ногай Западни званна“ 420 (у пределима око Очакова, поред Црног мора, постојала је тзв. Едисанска орда, као историјски траг татарске најезде; Ногајци или Нагајци су потомци Татара); за Босфор се вели Понтъ Евксинскїй, „негда *Vosporus Cimmerius*“ 420 (Цимери су некадашње трачко племе поред Азовског мора).

III

1. Као што је већ било назначено у првом одељку, са развојем науке, индустрије, друштвених установа и другога, настајала је неопходност, и то код свих културних народа, да се шири лексички фонд, да се утврђују, устаљују, „идиоматизују“ сами начини говора о тим далекосежним појавама и сазнавањима у њиховом наглom развоју, а посебно да се изграђују терминологије.

Изнеће се још неколико опаски о творби речи и о транссемантизацијама у оквирима таквих некадашњих трагања.

Што се тиче словенских језика, посебно српскохрватског и руског, за именичке термине (а у терминолошку сферу улазе и придеви, и глаголи, и лексички спојев) сами су се по себи у многим случајевима нудили творбени модели својствени и иначе тим језицима, осим, разумљиво, лексике која је већ постојала у народу. Овамо су у великом броју спадале извенецице од префиксираних и непрефиксираних глаголских основа, са нул-

¹⁰В.: И. Грицкат, *О дихотомији књижевног израза*, *Cyrrilomethodialium VIII–IX*, Солун, 1984–1985, 26, са литературом.

-суфиксом или са асемантичким суфиксима (-а, -кѣ, -ка), а према потреби и са слабије или јаче семантички обележеним (-н'а, -ба, -никѣ, -је и др.). Такве речи преплављивале су стручне публикације и код Руса и код Срба и осталих Јужних Словена, када је за то сазревало време. Неке од њих видели смо и у прегледу Соларићеве лексике. Поједине су биле поміпа actionis одн. поміпа loci по природи без значењске спецификације, којима је тек контекст пружао значењско одређење: *ливња* — ливење звона (или радионица за тај занат), *жег* — печење жестоког пића. Друге речи развиле су се, даље, према условним номинацијама, тако да би њихова значења требало да живе већ и речнички, без контекстуалне условљености. Код Соларића: *провоз* — канал, *зброј* — архипелаг, *натпис* — титула, *ров* — рудник.

У свим овим случајевима теоријски посматрано, исходи лансирања термина се разгранављу. Могло је ту бити лексичких јединица новоскованих — и задржаних у језику, или новоскованих — па одумрлих; могло је, такође, бити већ постојећих у народу, било са истим таквим значењем, било са *ad hoc* приписаним, а ово је опет могло имати каснију успешну или неуспешну судбину.

У вези с оваквом историјом обогаћивања српског стандардног језика новим речником услед нових сазнања, запажа се одређена периодизација, наравно, са доста разливеним границама. Та историја још ни издалека није испитана. Наиме, старији културни посленици на овом пољу слободније су баратали народним речима каткада им преиначујући семантику и службу, не придржавајући се много неке дисциплине у погледу филолошких захтева. Ковање речи остајало је мање-више стихично, често по црквенословенским шемама, а уз то су придолазиле неизмењене позајмице таквог истог типа. Каснији писци и језикословци, интуитивно или свесно, унапређивали су ово стваралаштво: поред пуштања у примену домаће лексике, с разумевањем су приступали лексичком имитирању страних речи (виђених у културно развијеним страним књижевним срединама), такође и семантичким наслонима на стране узоре и калкирању.

Соларић служи овде као пример старијег начина поступања. Своје способности он је развијао још на прелазу из XVIII у XIX век, сем тога, иако карловачки ђак а касније следбеник и пријатељ Доситејев, он је велики део свог зрелог живота провео у Италији, а не на домаћем тлу. Идејно га се дотакло и језичко чистунство, које је тада било изражено у многим европским срединама, а можда и нека врста „носталгије“ за рускословенском прошлошћу, коју је јаче осећао у туђој земљи. Програмирање лексичких значења, посматрање међународних културолошких лексема са њиховим афиксима, саставним деловима или са вишезначношћу (из које би се могла преузимати секундарна термилошка семантика, тј. да се из лексема издвајају семеме) — још су му остајали страни. Његов

просветитељски рад није се у то време додиривао ни са каквим намерама да се на земљишту српских говора ствара чвршћа терминологија. Он је осмишљавао речи, као што смо видели, по своме, премда се не може с потпуном сигурношћу тврдити да није тако већ негде чуо или видео: *натпис* — титула, *скитник* — номад, *племенит* — хуманистички (о школству), *користан* — рентабилан, *правилан* — редован (о војној обавези, о војном саставу), *доброта* — квалитет итд. (Могло се, додуше, догодити да таква именована и остану као устаљена за дате појмове!) Многобројни случајеви у Соларићевој књизи који и не задиру у терминологију сведоче — није искључено — о извесном губитку доброг осећања за матерњи језик; свакако услед живота у туђини. Читамо: *невично* — веома, изразито, *поглавит* — главни (о пристаништу), *крепак*, *простран* — развијен (о трговини), *одадрти* — одвојити (део територије), *злочесто* — лоше (о познавању језика).

Код Соларића је постојала идеја и усмереност ка народном језику у писму, као што се и видело напред из једног његовог излагања, али није постојао сâм разрађен концепт о томе; он је имао рационалистичких амбиција, у које су се уклапале и филолошке амбиције¹¹, али Павле Соларић није носио у себи истинску филолошку вокацију.

2. Поред многих одлика везиваних за периоде рађања српског књижевног језика, изношених досада, нагласиће се једна која се намеће истраживачу када чита славеносрпске књиге, па тако и Соларићево Землеописаније.

Настала нужност да се за народ пише све чешће о манифестним и практичним стварима, за разлику од раније преваге мислених и спекулативних, доносила је као последицу одсуство строгости и несналажење у писму. Не би се то могло сматрати неодговорношћу пред читаоцима, јер су добре намере писаца биле праћене усрдним трудом. Али се примећује ненавиклост на изражајну дисциплину у књизи, па ма како да је та дисциплина можда и била замишљана. Нестандардизован језик, познати и сасвим разумљиви пратилац славеносрпства, имао је, наиме, и овакву димензију: тадашњи поучаваоци радо и лако су се прихватили својих значајних просветитељских улога, али су занемаривали чињеницу да егзактни садржај ипак захтева егзактну форму, недвосмислену, коректну у сваком погледу.

Код Соларића (као и код других) ова се појава огледала често у непажљивом односу према фонетици и правопису: на блиском растојању *дрво* и *дерво*, *Черно* и *Черно Море*, *Бели* и *Бъли* у разним топонима. Ово можда није увек ни сведочило о непажњи аутора; могло је до тога долазити и у штампаријама. Један друкчији пример: наилази се на хидрониме

¹¹Он је издао и „Букварь славенскій триазбучный“, Венеција, 1812, стр. 1–142, затим „Азбука славенска“, Венеција, 1814, стр. 1–16.

час *Бугъ*, час *Богъ*. Писац, додуше, спомиње уз њих и оближње градове, и притоке и друго, све веома непознато и ново за нашег тадашњег читаоца. Србин је, свакако, остајао у недоумици, уколико није најпознатије загледао у пропратне географске појединости, зашто се иста река назива и *Буг* и *Бог*. Истина, није му било туђе *Церно/Черно*, *Бело/Бъло*, па је, могуће, и ово двојство смештао у исту такву фонетско-правописну раван, поготову ако није био сасвим вичан читању. Али су се ипак, вероватно, многи питали — зашто је једна од двеју река *Бог*? Соларић би био дужан да експлицитније скрене пажњу на то да је једно Буг на западу, а друго Буг на југу, Јужни Буг, који он назива именом чудним за Србе и хришћане — *Бог*. Таквих примера недоречености, неулажења у видике и схватања корисника, има још доста.

Да ли су старији славеносрпски писци постављали пред собом питања у вези с разлазом између њиховог писма и законитости домаћег изговора? Како је Соларић изговарао своје „корабљени Нѣмень“, и да ли се питао како ће то његови српски читаоци у себи или наглас изговорити (на страну — да ли ће и разумети)?

3. Ово су само детаљи везани за тадашње, тј. у славеносрпско време, идејне и методолошке неравнине приликом великог посла око интелектуализовања говора и говорника, неравнине које је још десетлећима после тога ваљало изглађивати. Појачана световна књишка продукција, коју је тада доносио неминовно историјски ход, временски се подударила са славеносрпством, које је, са своје стране, такође настајало неминовно у филолошком аспекту, у ходу према непатвореном националном начину изражавања. Може се сматрати да је, у сплету догађања, сâмо славеносрпство, нарочито у ранијим фазама, у свом својем језичком новаторству и у приличној несрећености, наишло као чедо, као резултат новаторских историјских кретања уопште, у одговарајућој епохи.

Јасно је да поступно прерастање црквенословенског српске и руске редакције у књижевни српски одн. српскохрватски језик може да се посматра и са психолошког гледишта. Неуједначена решења, брже или спорије разумевање нових нужности, брже или спорије пребољевање традиција, превлађивање час овог час друкчијег погледа код неких појединаца — све су то биле и психолошке појаве, не само филолошке.

На оваква размишљања навело је велико по обиму а сасвим скромно по одјеку Соларићево географско дело. На њих би свакако навела и друга разна славеносрпска „сочиненија“, и могло би се говорити о томе још много, и темељније.

Резюме

Ирена Грицкат

**ИЗ ИСТОРИИ БОРЬБЫ ЗА СЕРБСКИЙ ЛИТЕРАТУРНЫЙ ЯЗЫК
— ПО ПОВОДУ „ЗЕМЛЕОПИСАНИЯ“ ПАВЛА СОЛАРИЧА —**

В статье представлена, в филологическом свете, одна часть из книги Павла Соларича (1779—1821) „Ново гражданско землеописаніе перво на езику сербскомъ“, 1804, а именно, глава касающаяся географического описания России. Смесь русского, русскославянского, славяносербского оформления в области топонимии, и, разумеется, также подлинно сербского, местами проникнутого диалектизмами, являет собою занятную попытку восполнения необходимого лексического состава, равно как и повышения самого образовательного уровня сербского народа, быстро включавшегося в европейскую просвещённость. Интересны не только топонимические формы (а в текст включены, естественным образом, и связанные с географией данные по тогдашней истории, промышленности и под.). Можно проследить — как отдельные из учёных сербов того времени трудились над возникающим общим литературным языком, над переосмыслением лексики и созданием новых слов, над закреплением синтагматических соединений. Дальнейшее развитие языка не всегда усваивало подобные эксперименты.